مقدمه و طرح مسئله

بحارالانوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، تألیف علّامه محمد باقر مجلسی (م ۱۱۱۱ ق) بزرگ‌ترین فرهنگ‌نامه و دایرة المعارف تشیع است که در دوره‌ای طولانی و بر اساس منابع پر شمار و متنوع و طرحی جامع، تدوین یافته و مؤلف آن در جوانب گوناگون، در عین استفاده از میراث علمی پیشینیان، به ابتکارات جالبی دست زده است. جامعیت و تنوع موضوعی بحارالانوار و بیان‌های فقه الحدیثی فراوان ذیل بسیاری از احادیث و ابواب و عوامل دیگر، اهمیت و حساسیت خاصی به سومین و گسترده‌ترین جامع متأخر حدیثی شیعه بخشیده و آن را به مثابهٔ مهم‌ترین و کارآمدترین مجموعهٔ روایی شیعه شناسانده است.

مجلسی در این کتاب به چند جنبهٔ اساسی اهتمام داشته است که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از: گردآوری روایات هم مضمون و مشابه در کنار همدیگر؛ شرح لغات و واژه‌های دشوار؛ بیان وجوه مختلف معانی احادیث؛ علاج تعارض و اختلاف روایات و نقد روایات مخالف با مبانی کلامی شیعه. او بر پایهٔ مبانی و زیر ساخت‌های فکری خود می‌کوشد حتی الامکان وجوه معنایی قابل قبولی از روایات به دست دهد و در هنگام ظهور تعارض احادیث، به جمع دلالی میان آن‌ها بپردازد. وی در این میان عملاً کمتر ـ جز در مواردی که امکان جمع بین دیدگاه‌های کلامی شیعه و روایات

منسوب وجود نداشته باشد ـ به طرح و طرد آن‌ها اقدام می‌کند. مؤلف بحارالانوار هم‌چنین بر مبنای اعتقادات و آرای اساسی خود در مراجعه به احادیث معصومان علیهم‌السلام، برای رسیدن به اهداف علمی مورد نظر در شرح و تبیین مضمون و مفاد روایات و تطبیق مبانی فکری خویش در عمل، روش‌های گوناگونی به کار بسته است که تأمل در آن‌ها گویای دقت عمل مجلسی در بازیابی و بازخوانی میراث گرانبار حدیث امامیه است.

با این همه، تلقی گروه بسیاری از محققان آن است که علامهٔ مجلسی اهتمامی در انتخاب روایات معتبر و بازشناسی آن‌ها از احادیث ضعیف نشان نداده و هر غثّ و سمینی را در بحارالانوار کنار هم گردآورده و به صحت و سقم محتوایی و درستی یا نادرستی نسبت آن‌ها به معصومان علیهم‌السلام التفات نداشته است؛ حال آن که با تأمّل در «بیان»ها و توضیح‌های موجود ذیل پاره‌ای از روایات، به نظر می‌رسد علامهٔ مجلسی، هم در مقام انتخاب و گزینش اخبار و هم در مقام تبیین محتوای آن‌ها بر طبق مبانی و اصول کلی و روش‌های خاصی عمل کرده است که تاکنون به صورت مستقل و روشمند مورد مطالعه و کند و کاو قرار نگرفته است. از این رو، مطالعه و تحلیل عملکرد علمی علامهٔ مجلسی در بحارالانوار، می‌تواند نتایج ثمربخشی به همراه داشته باشد و مبانی بنیادی فقه الحدیثی مجلسی و ویژگی‌های کلّی روش‌های مورد نظر او را در عرصهٔ فهم روایات، به تصویر کشد.

سؤال‌ها

بنابراین و نظر به این که مجلسی در فضای تاریخی خاصی زیسته است که ظرف زمانی و مکانی نخستین تجربهٔ حاکمیت فراگیر شیعه در ایران به شمار می‌رود، مهم‌ترین سؤال‌های این پژوهش عبارتند از:

۱ـ مهم‌ترین عناصر فرهنگی اثرگذار در تدوین بحارالانوار و جهت‌گیری‌های

فکری علامهٔ مجلسی در این کتاب کدامند؟

۲ـ مهم‌ترین مبانی فقه الحدیثی علامهٔ مجلسی در فهم و استنباط از روایات بحارالانوار چیست؟

۳ـ مهم‌ترین روش‌های فقه الحدیثی علامهٔ مجلسی در تبیین معنایی روایات بحارالانوار کدامند؟

فرضیه‌ها

۱ـ فعالیت‌های گستردهٔ اخباریان در بسط و ترویج نوع نگرش خود در قبال روایات در دورهٔ صفویه، تقابل فقها و محدثان با فلاسفه و صوفیان در این برههٔ تاریخی، حضور علمای برجستهٔ شیعه در ساختار حکومتی صفویان، تشویق پادشاهان صفوی از تألیف و ترجمهٔ متون دینی و سرانجام احساس نیاز به لزوم تثبیت عقاید شیعی در میان مردم از طریق تألیف آثار علمی مبتنی بر قرآن و سنت، برخی از مهم‌ترین عوامل زمینه‌ساز در تألیف بحارالانوار و چگونگی جهت‌گیری‌های علمی مؤلف آن به شمار می‌روند.

۲ـ مهم‌ترین مبانی فقه الحدیثی مجلسی در فهم روایات بحارالانوار عبارتند از: اعتقاد به لزوم عدم مخالفت روایات صادره از معصومان﵈ با قرآن کریم و سنت قطعی؛ اعتقاد به وجود محکم و متشابه در روایات؛ اعتقاد به این که سخنان معصومان﵈ منشأ وحیانی دارند و از این رو، تعارض ناپذیرند؛ اعتقاد به این که امامان معصوم﵈ در القای مطالب به سطوح گوناگون فهم مخاطبان توجه داشته‌اند؛ اعتقاد به تقدم نقل بر عقل در مقام اخذ یا ردّ بسیاری از روایات، اعتقاد به عرفی بودن زبان ائمّه﵈ در بیان بسیاری از اخبار و توجه به روایات هم مضمون.

۳ـ مهم‌ترین روش‌های فقه الحدیثی علامهٔ مجلسی در بحارالانوار عبارتند از: شناخت دقایق معانی واژه‌ای و بلاغی در روایات؛ استشهاد به آرای شارحان حدیث

در مقام تبیین محتوایی روایات؛ توجه به سایر نسخه‌ها و کتب حدیثی و ارجاع به احادیث و ابواب موضوعی دیگر برای شناخت بهتر مفاد روایات.

اهداف و کاربردهای تحقیق

الف ـ اهداف:

۱ـ آشنایی اجمالی با اوضاع فکری و فرهنگی روزگار علامهٔ مجلسی و شناخت عوامل پیدایش گفتمان حدیثی در دوران حاکمیت صفویان، در پیوند با تألیف بحارالانوار؛

۲ـ شناسایی و تبیین مهم‌ترین مبانی فقه الحدیثی علامهٔ مجلسی در بحارالانوار؛

۳ـ شناسایی و تبیین مهم‌ترین روش‌های فقه الحدیثی علامهٔ مجلسی در بحارالانوار.

ب ـ کاربردها:

۱ـ شناخت کلی جوانب مربوط به مهم‌ترین شاخهٔ علوم حدیث؛ یعنی، فقه الحدیث و چگونگی انعکاس آن در بحارالانوار، به مثابهٔ پردامنه‌ترین جامع حدیثی فریقین؛

۲ـ کمک به تدوین نظام نامهٔ علمی، فکری و اعتقادی علامهٔ مجلسی در مهم‌ترین اثر روایی او؛ بحارالانوار؛

۳ـ تصحیح نگرش عمومی در خصوص مبانی فکری علامهٔ مجلسی در بحارالانوار در قبال روایات.

روش تحقیق

برای انجام تحقیق، نخست با هدف شناخت شرایط اجتماعی حاکم در روزگار

حیات مجلسی، به مطالعه دربارهٔ دوران حاکمیت صفویان ـ بـه ویـژه در حـوزه‌های مربوط به دین و فرهنگ و چگونگی ایفای نقش علمای دینی در ساختار حکـومت صفوی ـ اقدام کردیم و پاره‌ای از منابع را از نظر گذراندیم و بر اساس طرح اولیهٔ خود، به فیش برداری پرداختیم. در مرحلهٔ بعدی، می‌بایست در یک نگاه کلی و به صورت خاص، زندگانی علامهٔ مجلسی و ویژگی‌های اصلی کتاب بحارالانوار، مورد شناسایی قرار می‌گرفت. برای این کار، طرحی فراهم گردید و تعدادی از آثار مرتبط با موضوع خوانده شد. آنگاه نوبت به محور اصـلی پـژوهش؛ یـعنی شـناسایی جـنبه‌های فـقه الحدیثی بحارالانوار فرا رسید. در این مرحله، بیشتر مجلدات نیمهٔ اول بحارالانوار که اشتمال آن‌ها بر جنبه‌های فقه الحدیثی، بیش از نیمهٔ دوم آن است، مورد مطالعه قرار گرفت. با این همه، سایر مجلدات بحارالانوار نیز از نظر دور نماند؛ بلکه مراجعات مکرّری، جسته گریخته و به حسب نیاز، به آن مجلدات صورت پـذیرفت و از ایـن رهگذر، جوانب بحث در حوزه‌ای فراخ‌تر شکافته شد. این مطالعات بالطبع متناسب با عنوان تحقیق، عمدتاً ناظر به توضیحات و تبیین‌های مؤلف بحارالانوار ذیل پاره‌ای از روایات و ابواب بود.

در نتیجه، انبوهی فیش تحقیقاتی در حوزه‌های گوناگون مربوط به رسالهٔ حاضر فراهم آمد که سخت نیازمند تجزیه و تحلیل و تطبیق با همدیگر و سنجش با ادبیات موجود در حوزهٔ دانش فقه الحدیث می‌نمود. از این رو، کتاب‌ها و مقاله‌های متعددی مربوط به فصول و بخش‌های رسـاله مـورد کـند و کـاو قـرار گـرفت، طـرح تألیـف نظام‌مندی تدارک یافت و بر آن اسـاس، دست‌آوردهـای مـطالعات پـیشین در کـنار همدیگر سنجیده شد، مجدداً مراجعات هدفمند دیگری به بحارالانوار و منابع دیگر به عمل آمد، طرح جدیدی که برآیند طبیعی مطالعات نسبتاً گستردهٔ گذشته بود، مبنای کار واقع گردید و سرانجام، تدوین و نگارش بخش‌ها آغاز گشت.

در این مرحله، به لحاظ ضرورت جهت دهی بحث در مسیر طرح جدید، لازم بود

نگاهی تازه به فیش‌های فراهم آمده، بیفکنیم. از این رو، به گزینش فیش‌ها و تحلیل مجدد موضوع از زوایایی دیگر پرداختیم و در نتیجه، دسته‌ای از آن‌ها را کنار نهادیم و فیش‌های جدیدی تدارک دیدیم و در نهایت، پس از بر نهادن آن‌ها با یک‌دیگر و جرح و تعدیل و حک و اصلاح، کار تألیف و تدوین تحقیق حاضر را سامان دادیم.

پیشینهٔ تحقیق

بحارالانوار، از دیرباز با توجه به پاره‌ای ویژگی‌های برجستهٔ آن، همچون تبویب موضوعی و جامعیت آن، به مثابهٔ یکی از کارآمدترین و اثرگذارترین جوامع حدیثی شعیه مورد توجه قرار گرفته و جایگاه ارجمندی در نزد علما و دانشمندان دینی به دست آورده است. بر همین اساس به ویژه در دوران معاصر، تألیفاتی گرداگرد آن رقم خورده و در پاره‌ای از آثار صفویه‌شناسی یا کتب شرح احوال و آثار مجلسی، راجع به برخی از شرایط فرهنگی روزگار حیات او، اقدامات علمی و اجتماعی و نیز بعضی از دیدگاه‌ها و نظرات وی در حوزهٔ حدیث‌شناسی سخن رفته است؛ آثار و کتاب‌هایی از قبیل: وقائع السنین و الأعوام (سید عبدالحسین خاتون آبادی)، امل الآمل (شیخ حرّ عاملی)، زندگینامهٔ علامه مجلسی (سید مصلح الدین مهدوی)، صفویه در عرصهٔ دین، فرهنگ و سیاست (رسول جعفریان)، علامهٔ مجلسی (حسن طارمی) و مقالات موجود در کتاب‌های: یادنامهٔ مجلسی، شناخت نامهٔ مجلسی و مجموعهٔ مقالات همایش اصفهان و صفویّه.

با این همه، زمینهٔ تدوین بحارالانوار در پیوند با اوضاع فکری و فرهنگی روزگار صفویان یا اقدامات و ابتکارات علمی مؤلّف آن در حوزهٔ بیان‌های فقه الحدیثی ذیل دسته‌ای پرشمار از روایات آن، به صورت مستقل و مبسوط مورد تحقیق و پژوهش قرار نگرفته است؛ از این رو، به نظر می‌رسد تحقیق حاضر، با توجه به برخی ویژگی‌های آن، نسبتاً نو و بدون پیشینهٔ مستقل است که امید است در آینده، در

کارهای استوارتری پی‌گیری و دنبال شود.

به هر حال، نگارندهٔ این سطور ضمن بازگویی بعضی گفتنی‌ها راجع به اوضاع فکری و فرهنگی روزگار مجلسی و شخصیت وی، کوشیده است رشته‌هایی از پیوند میان تألیف بحارالانوار و شرایط اجتماعی زمانه بازیابد؛ به شکل غیر مستقیم، اثرپذیری آن را از تقابل جریان‌های اندیشه‌ای آن عصر نشان دهد؛ از رهگذر تجزیه و تحلیل بیان‌های مجلسی ذیل روایات، مهم‌ترین مبانی اعتقادی او را در نگرش به گزاره‌های روایی منسوب به معصومان علیهم‌السلام و درک و دریافت از آن‌ها عرضه کند و سرانجام مهم‌ترین روش‌های تطبیق مبانی مزبور را در مقام فهم «متن» و «مقصود» روایات توضیح دهد و به نکته‌ها و برداشت‌هایی دست یابد که از نظر او، دقت در آن‌ها می‌تواند به گشودن افقی جدید در تلقی از بحارالانوار و چگونگی انتخاب روایات آن و مبانی و روش‌های درک و استنباط از آن‌ها از نگاه مجلسی کمک کند؛ تا چه قبول افتد و چه در نظر آید.

ضمناً جادارد از استادان گرانمایه، حجج اسلام آقایان: دکتر محمدعلی مهدوی‌راد و دکتر سید محمدباقر حجّتی و جناب آقای دکتر آذرتاش آذرنوش که در مراحل گوناگون تدوین و نگارش اثر حاضر مرا نکته‌ها آموختند و از رهنمودهای مؤثّر آنان بهره جستم صمیمانه سپاس‌گزاری و قدردانی کنم.

ومن الله التوفیق و علیه التکلان

عبدالهادی فقهی زاده

تیرماه ۱۳۸۵